մէջ. աշնան հովերը կը փչէին ու անձրևները կամաց կամաց սկսան գալ. օդը կը ցրտանար, թփերը կը դեղնէին, տերեւաթափքը կը սկսէր. այգիի կեանքին համը կը փախչէր օրէ օր. ես ալ սկսած էի տաղտուկ զգալ այգեման շրջափակին մէջ մնալէն. ուստի, մեր տանտիրոջ, ինէ մէկ երկու տարու աւելի մեծ աղջկանը, Սառիկին և ուրիշ քանի մը համատի տղոց հետ պտոյտներ կ'ընէի դէպի ներսերը, այցելելով սալորի, տանձի, դեղձի, ալուճի, սերկեւիլի և ուրիշ պտղաբեր ծառերուն։ Ան ինչ ուրախութիւն էր մեզի համար, երբ դիպուածով կը նշմարէինք ողկոյզաբարձ թուփ մը՝ որ հրաշքով զերծ մնացած էր մշակներուն կտրոցէն։ Երբեմն, չափէն աւելի հեռանալով, կը մոլորէինք օձապտոյտ արահետներու մէջ. ընդարձակ ու լայնատարած այգեստանին սահմանը կը վերջանար, դարեւանդով մը, որ սողալով կ'իջնէր մօտակայ խորաձորի մը մէջ, որ լուռ մուռ սահող առուակի մը մահիճն էր։ Մանկային խօլ ու անզուսպ բնազդէ մը դրդուած, յաճախ այդ աւազաբլրին գագաթէն ոտքը կը սահէինք ու գագաթը կ'ելլէինք։ Այս պտոյտներէն վերադարձած էինք այգեումը, երբ հրաժեշտի շարժումներ տեսանք մեր շուրջը։

Հնձանը թափուր, կոնքերը հանուած. որմին տակ դրուած, ռուփ, ջուխտակ, քասմա, շարոց, ուտեստներ, եւն. մէջտեղէն բարձուած. այգեման կահոյքն անգամ աներեւոյթ եղած, այս ամէնը գուշակել կու տար թէ՝ մեկնելու ատենը հասած էր։ Ջորիները կազմ ու պատրաստ կը սպասէին։ Զգացի բաժանման մօտալուտ ժամանումը. փափագեցայ անգամ մը շուրջս դիտել, այցելել անգամ մըն ալ մեր այգին, զգուշանալով սակայն մօտենալէ դիւաբնակ ժայռին, անգամ մըն ալ փարիլ թփերուն, որոնք կրած էին համեղ համեղ ու գեղեցիկ ողկոյզներ, բայց արդէն ուշ էր ժամանակը։ Տանտիկինն ու մայրս հեծած նախ զատ զատ ջորիներու վրայ, մայրս գրկած էր Միհրանիկը։ Ցեռոյ հարսներն ու մեծ քոյրերս, ես ու փոքր քոյրս, ամենէն վերջ՝ երկու ալեւորները, հայրս ու մահտեսի Վարդիվորը։ Հեծեալներուն կը սպասաւորէին ջորեպաններն ու ծառաները, մինչդեռ երկու մեծ եղբայրներս, մենէ շատ առաջ մեկնած՝ հետիոտն կ'երթային արեւելքին կողմը։

Իրիկուան դէմ հրաժեշտնիս տուինք այգեման ու այգեստաններուն. ես անգամ մըն ալ նայեցայ ետիս, տեսայ հին փիճին, տեսայ տունը, ցանկապատին հնչուն մարմարները, մինչդեռ կը հնչէր ականջներուս՝ ջորիներուն վզէն կախուած բոժոժներուն դաշնակութիւնը։ Կ'երթայինք միշտ արեւելքի կողմը։

Քանի՛ հեռանայինք վայրէն, ուր շաբաթներ վայելած էի՝ այնքան հեշտանք ու անխառն հրճուանքներ. քանի՛ անհետանային կանաչագեղ հասակները ծառերուն, որոնց հովանիին տակ այնքան զուարճացած էի մանկական անմեղ խաղերով, տրտմութիւնը սիրտս կը պատէր ու կը սկսէի խորհիլ, կը խորհէի թէ՝ փոխանակ այս ազատ ու լայնարձակ դաշտերուն ու բլուրներուն՝ ուր ուզածիս պէս նետուեցայ ու մոլորեցայ, քանի մ'օրէն պիտի արգիլուէի դպրոցի մը պաղ պատերուն մէջ, դահիճ վարժապետի մը խոժոռ նայուածքին ու պողպատէ թաթերուն տրամադրութեանը տակ. կը խորհէի թէ՝ փոխանակ այս հարուստ տեսարանին ձորերուն ու դարեւանդներուն, թփերուն ու ծառերուն, որոնց վրայ բոլոր հոգիովս տարածուեցայ, աչքերս լոյսերով ողողուած ու ռունգերս ալ բոյրերով գինովցած, պիտի քիչ օրէն զամուէի նորէն փանաքի, փոշիոտ ու աղտոտ փոռցի մը վրայ, աչքերս ուռած՝ բնակոթի մը խոշորատիպ ձեւերուն կամ քերականի մը սեւ տառերուն նայելէն, ու պիտի սպասէի հալելով մաշելով արձակուելուս ցանկալի և ուշ հասնող վայրկենին։ Դեռ շատ բաներ կը խորհէի. բայց բաւական ճամբայ առած էինք արդէն, եռեւնիս թողլով այգիները, այգեումը, շրջակայ բոլոր առարկաները։ Եթէ կար ինծի համար միսիթարանք մը, մօրս ինծի հաղորդած լուրն էր ան. Ս. Փրկիչ պիտի երթայինք մաղ կտրելու, մէկ օր միայն պիտի մնայինք հոն ու յետոյ պիտի վերադառնայինք գեղը, մեր հայրենի տունը։

Այս ուխտագնացութեան ու ազդելիք հաճոյքներուն երեւակայութիւնը կամաց հաճոյքներուն երեւակայութիւնը կամաց կը սրտապնդէր զիս ու մոռցընել կու տար ինծի կորսուած երջանկութեան մը յաջորդող վայրկեանները։

(Շարունակելի)

ԳԻՏԱԿԱՆ

ՍԱՍՆՈՅ ԲՈՒՍԱԿԸ

Բոյսերը՝ որոնք երկրի մը բնական հարստութեան աղբիւրները կը կազմեն, Սասնոյ մէջ այնքան շատ ու այլազան են, որոնց մասին լիակատար ուսումնասիրութիւն մը ընելու համար, հարկ անհրաժեշտ է անձամբ հոն երթալ և զանոնք տեսնել։ Սակայն ինչ որ ներկայիս անկարելի է անձամբ ընել, կը ջանամ խմովսանն ներածին չափ ծանօթացնել Բուսագիտական աշխարհին, հայրենիքիս մէջ աճող բոյսերը՝ որոնք դժբախտաբար իրենց ստեղծուած օրէն ի վեր գրեթէ չեն շահագործուած, ինչպէս նաեւ չեն շահագործուած անոր երկաթի, արջասպի և հանքածուխի հարուստ հանքերը։

Սասնոյ ընդհանուր բոյսերը իրենց աճման, ձեւի և կազմութեան տեսակէտով կարելի է բաժնել վեց խումբի.

1. Հացազգիներ. — 2. Բանջարազգիներ. — 3. Ծաղկազգիներ. — 4. Թոտազգիներ. — 5. Գազազգիներ. — 6. Ծառազգիներ։

Ա. Հացազգիներ. — Սասնոյ բնական դիրքը լեռնային և կլիման սաստիկ ցուրտ ըլլալուն պատճառաւ ցորեն և գարի չեն աճիր հոն, բացի հարաւային քանի մը տաք ու տափարակ մասերէն. հետեւարար ժողովուրդը հնուց ի վեր իբրեւ հացաբոյս մշակած է կլկիլ, կորեկ և գաւարս, որոնց մշակութեան նուազագոյն արդիւնաբերութիւնը 1–150 և առաւելագոյն արդիւնաբերութիւնը մինչեւ 250ի կը հասնի։

Կլկիլը ճերմակ գոյնով հացահատիկ մըն է, ունի 2–3 մեթր երկայնութեամբ սրածայր տերեւներով ցօղուն մը և ցօղունի վրայ կեռունջ ու խոշոր հասկ մը լեցուն հատիկներով։ Կորեկ ու գաւարս կազմութեամբ իրարու նմանող և գոյնով դեղին հացաբոյսեր են, սա տարբերութեամբ միայն որ կորեկի հատիկները մանր են, իսկ գաւարսինները քիչ մը աւելի խոշոր։ Առաջինը կ'աճի ցած տեղեր, իսկ երկրորդը՝ լեռներու և բարձր սարերու վրայ։

Սասունցի երկրագործին աշխատութեամբ, այս հացաբոյսերուն մշակութիւնն այնքան ազնուացած է, որոնցմէ պատրաստուած գեղեցիկ հացերը — այն փքած մեստ տանտիկինը կը պատրաստէ կլկիլի կամ կորեկի լաւ շաղուած խմորէն ամբողջ երեք ժամ մաղմաղ կրակի տակ ծածկելով։ Իսկ կլկիլի և կորեկի մշակութեան համար, Սասունցի աշխատասէր երկրագործը ամէն գարնան, ապրիլի սկիզբը նախ կը հերկէ հողը, քանի մը օր արեւուն տակ մնալէ յետոյ կը ցաքէ զայն ու կ'աղբէ, ապա երկրորդ անգամ կը հերկէ չափրաստ, յետոյ կը ցանէ, նորէն կը ցաքէ և կը կալոտէ (ածուներու վերածել)։ Այսպէս, Սասունցի երկրագործը իր վարուցանի բոլոր աշխատանքը կը վերջացնէր և արօրին լուծն ու համաձողը արտին եզերքը կը տնկէր որպէս վերջացման նշան։

Սակայն վարուցանի դատումները այս

քանով չէին վերջանար, ասոնք սկիզբն էին երկանց։ Ցանուած արտերը բուսնելէն յետոյ կը նոսրեն, կը քաղնեն, կը խամողեն, կը կրկնջրեն և մինչեւ Վերացման խաչը, շաբաթը գոնէ մէկ անգամ ջրելով գիշեր ցորեկ աչալուրջ կը հսկեն, որպէսզի արջերը, ճագարները, ագռաւներ, ճնճղուկներ և անծեղներ չուտեն զանոնք։ Երբ արտերը կը հասուննան, զանոնք կը հնձեն մանգաղով կամ լոգով. յետոյ կը կղուեն ու կալ կը բերեն, ուր կալոտելով ու կամնելով ձմրան պաշարը կ'ամբարեն։ Կլկիլն ու կորեկը միայն հացի համար չեն գործածուիր, այլ անոնցմէ կը պատրաստուին նաեւ տեսակ տեսակ համեղ կերակուրներ, տեղական խիւսեր, փոխինդներ և կապոլներ։ Մանաւանդ կորեկէն կը պատրաստուի պատմական Սամիրը (դիւցազնի կերակուր) որ կ'ըսուի թէ Սասունցի Դաւիթի սիրած կերակուրն է. ասոր իրրեւ փաստ Սասնոյ մէջ հնուց ի վեր սովորութիւն կայ որ իշխաններն ու քաջերը հասարակութեան կողմանէ Սամիր կերակուրով կը հիւրասիրուին ու կը մեծարուին, ինչպէս կը պատմուի որ ժամանակին թաթարաց Լենկթիմուրի բարբարոսային արշաւանքներէն զերծ մնալու համար, Սասունցի իշխաններու կողմանէ անոր ամբողջ բանակին տաք ու համեղ սամիր հրամցուելով՝ բարեացակամ գտնուած է Սասնոյ սահմաններէն ներս չմտնելու պայմանաւ շարունակած է իր արիւնլուայ ընթացքը դէպի հարաւային երկիրները։

Բ. — Բանջարազգիներ. — Սասնոյ բանջարեղէնները երկու տեսակ են, մշակելի և վայրի։

Մշակելի բանջարեղէնները կը կազմեն՝ քեղ, երիցուկ, շողգամ, բազուկ, բողկ, կաղամբ, դդում, փերփեր, սոխ, սխտոր, ազատքեղ և այլն. որոնք մեծ քանակութեամբ կը մշակուին և կը չորցուին ձմրան պաշարի համար, իսկ լոլիկն ու սմբուկը Սասնոյ մէջ վերջամուտ ըլլալուն՝ շատ քիչ տեղեր կը մշակուին։ Վայրի բանջարեղէնները կը կազմեն գլխաւորաբար կաթնուկ, գամուկ, սպիտկուկ, բուկնուկ, աւելուկ, պալրգուկ, գառին դմակ, զուզիկ, քռզիկ, շաղլաս թմպիկ, ծիլախոտիկ, կանկառ, խանեն, ծարս, ծեթրեն, դաղձ, ժախ, բիժօք, սարսոխ, կոճղէզ, խանզեզ, ճնճղահացիկ, նուիկ, կոտեմ. խաւարծիլ, տաւրի լեզու, երինջուկ, իշուխանեն, բազոգ, գիրդ, քափ և եղիճ եւն. որոնք ընդհանրապէս կ'աճին լեռներու և սարերու վրայ, իսկ սասունցի ժիր տանտիկինը այս բոլոր բանջարեղէններէն գարնան հաւաքելով կը չորցնէ և ձմրան պաշար կը պատրաստէ։

Գ. — Ծաղկազգիներ. — Սասնոյ մէջ ի բաց առեալ ընտանի ըիհանէն՝ ծաղիկ մշակելու սովորութիւն չկայ. ըստ որում ամբողջ երկիրը ինքնին արդէն կատարեալ ծաղկաստան մըն է, որուն տեսքը միայն համակ հիացում կ'առթէ դիտող աչքերուն, մանաւանդ բարձր սարերն ու լեռները որոնք գարնան սկիզբէն մինչեւ վերջին տերեւաթափը կարծես կանանչ ու բուրումնաւէտ գորգով ծածկուած են։

Սասնոյ ծաղիկները երկու կարգի կը բաժնուին, հանդային և լեռնային։

Հանդային են՝ վարդ, զրվարդ, մանուշակ, նունուֆար, կովածաղիկ, ծովածաղիկ, ջրածաղիկ, հոլածաղիկ, սեւագնդիկ, որոնք կ'աճին արտերու թումբերու, այգիներու մէջ և առուներու եզերքները։

Իսկ լեռնային ծաղիկները կը կազմեն ջաջիկ, գինարբ, սաւառ, ձնծաղիկ, հովուածաղիկ, մեռոնծաղիկ, փլթան, օշինդր, սարի ըիհան, անթառամ ծաղիկ, ապրիմ–չապրիմ, սէյսուն ու պէյսուն, որոնք մեծ քանակութեամբ կ'աճին լեռներու կատարն և հովիտներու ծոցը։

Այս ծաղիկներէն ոմանք մեծ կարեւորութիւն ունին վիրաբուժութեան մէջ, Դալհորու Տ. Գրիգոր քահանայ Տ. Գրիգորեանը, Ծարկանց Սիսոն, Հազորդու քիւրտ քէմմէն ու Հաղտի կելան, որոնք անուանի վիրաբոյժներ էին, իրենց գործածած բոլոր դեղորայքը տեղական բոյսերէն կը պատրաստէին։

Դ. — Խոտազգիներ. — Սասուն գաւառը ընդհանրապէս ջրաբեր է, այնպէս որ ամէն

տեղ և ամէն քայլափոխին մշտահոս աղբիւր մը, առու մը, գետակ մը և ջրընդոտ մը կայ, որոնք բարձր լերանց կատարներէն ու կողերէն բխելով զանազան ուղղութեամբ արծաթափայլ կը հոսին, կ'ողողեն ամբողջ երկիրը, դրախտանման գիւղերը, որոնք առ հասարակ լեռներու ստորոտը և ընդարձակ հովիտներու մէջ հաստատուած են և իւրաքանչիւրն ունի իր ուրոյն ակնաղբիւրներն ու առուները։

Այսպէս, Սասուն իր առատ ջուրերուն շնորհիւ կ'արտադրէ զանազան խոտեր։

Հանդային խոտերը կը կազմեն՝ առուոյտ, երինջան, հուսին, ձիախոտ, իշախոտ և նեղղեղ։

Իսկ լեռնային խոտերն են՝ տրշեխ, արծուէթ, պացախ, բոզ, ծովախոտիկ, սըրսուրբխոտիկ, կաթնխոտիկ, ճումէլ, ֆիսզոխ, խամիշ, սէգ, շոգ, լաֆլաֆ, գավրգ, տեղտ, բարձմանուկ, որոնք ընդհանուր առմամբ կ'աճին լեռներու և բաց սարերու վրայ, ու կը հնձուին՝ ձմրան մէջ ընտանի կենդանեաց կերցնելու համար։

Ե. — Գազազգիներ. — Այս ընտանիքին հարազատ ներկայացուցիչները կը կազմեն գազ և խնկի, երկու փշապատ տունկեր, որոնք մեծ քանակութեամբ կ'աճին Սասնոյ բոլոր լեռներուն և սարերուն վրայ։ Գազը կ'արտադրէ խէժ ըսուած նիւթը, որ վաճառականութեան և արհեստներու մէջ մեծ կարեւորութիւն ունի։ Գազին վրայ, Ցունիս և Ցուլիս ամիսներուն առատօրէն կ'իջնէ գազպէն (մանանայ) որ ժողովուրդի կողմանէ հաւաքուելով կը ծախուի Մուշի և Հազզոյի շրջուն վաճառականներուն։

Իսկ խնկին, գրեթէ գետնին հաւասար փշոտ տունկ մըն է, որուն արձակած երփներանգ և անուշաբոյր ծաղիկները՝ կաթնտու ոչխարներն ու կովերը ճարակելով առատ և մշկահոտ կաթ կը մատակարարեն Սասունցի պերուրին։

Զ. — Ծառազգիներ. — Բովանդակ Սասնոյ շրջանը գրեթէ ծառաստան մըն է։ Գիւղերու մէջ կ'աճին ու կը խնամուին ամէն տեսակ պտղատու ծառեր, ինչպէս ընկուզենի, խնձորենի, թթենի, նշենի, թզենի, նռնենի, թանթրուենի, բընջենի, սերկեւիլի, ծիրանի, տանձենի, դեղձի, նորգենի, լողքի, հացենի, դառնջենի, շլորենի, աղուիթենի, մանսուրենի, մորենի, ճաւրի, շաւենի, և մանաւանդ ընդարձակ այգիներ, որոնք կարկտահար չեղած տարիները այնքան առատ ու համեղ պտուղներ կու տան որ աշխարհն համայն ուներ կու տան որ աշխարհն համայն ուներ կու տան։ Սակայն այս տելու ըլլայ՝ չի հատնիր։ Սակայն այս յուռթի արգասաւորութենէն Սասունցին չէր օգտուիր, մանաւանդ այս վերջին բրոնապետական շրջանին, յորում այնքան ճնշուած էր հայ ժողովուրդը որ կարելիութիւն չկար իր պտուղները ապահովապէս այլուր փոխադրելով կարենար ծախել կամ փոխել հացահատիկով։ Այսու հանդերձ, Սասունցին ինչպէս իր տանդուռը նոյնպէս իր այգիին ու պտղին խրամները միշտ բաց էին ամէն տեսակ ճամբորդ անցորդներուն առջեւ՝ քիւրտին, թուրքին, հաւին ու հաւքին առջեւ։ Իսկ անպտուղ վայրի ծառերը կը կազմեն բարտի, կաղամախի, դիւքի, տոսախի, ձըրդնի, կաղնի, հոշի, մարծթի, կռնի, սնձնի, բեւեկնի և պրտենի, որոնք մեծ քանակութեամբ կ'աճին և կը խնամուին բնութեան ձեռքով։ Այս վայրի ծառերէն ոմանք պտուղ ալ ունին, ինչպէս կաղնին կ'արտադրէ բալուտը, մարծթին՝ մարծիթը որոնք կ'ուտուին, անձնին կ'արտադրէ սինձը–ալուճ. բեւեկնին՝ խէժ մը որ վիրաբուժութեան մէջ կը գործածուի, պըրտենին կարտադրէ պրծեխը՝ որ ներկարարութեան մէջ մեծ կարեւորութիւն ունի։ Սասնոյ մէջ կան նաեւ ընդարձակ անտառներ. նշանաւոր են Սեւ սարի, Փիլարի և Աբխունտի ծառախիտ անտառները։

Հալէպ ՄԿՐՏԻՉ ՊԷՊ. ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@